

Csesznokné Kukucska Katalin

AZ ALSÓFOKÚ ELEMİ NÉPOKTATÁS HEVES ÉS KÜLSŐ- SZOLNOK VÁRMEGYÉBEN 1770–1863 KÖZÖTT

Ezzel a helytörténeti kutatáson alapuló írásommal szeretném köszöntenı Nagy Józsefet születésnapja alkalmából. Azt a Nagy Józsefet, akitől a szakmát, a történelem-tanárságot tanultam, mint diák. Később tőle leshettem el és tanulhattam meg a történelmi források feltárásának mikéntjét, és nem utolsósorban az ő munkássága győzött meg arról, hogy a helytörténeti kutatások nélkülözhetetlenek a történelemtudomány számára, ahogy ezt ő is bebizonyította az *Eger története* című könyvével, és számos más helytörténeti tanulmányával.

Az ő hatására kezdtem el a helytörténettel foglalkozni, amelyben egyik központi helyet az iskolatörténet foglalja el, amely azért is közel áll hozzám, mert évtizedek óta történelem szakmódszertant is tanítok a főiskolán. Jelen dolgozatom is az elemi iskolai oktatással foglalkozik, de helyszűke miatt most csak a témának egy kis szeletét szeretném bemutatni.

Az iskolai oktatásban alapos változás történt a XVI–XVII. század fordulóján, hiszen az európai katolikus oktatás intézményrendszere alaposan átalakult a humanizmus, reformáció hatása következtében.

„Az új, katolikus iskolarendszer lényege az, hogy intézmények, egymásra épülő modul-sorozatából – népiskolákból, gimnáziumokból, akadémiákból s a csúcson álló egyetemekből – alakul ki az országos oktatási-nevelési hálózat.

A változás célja tehát ez: a több tagozatot egyetlen intézményben egyesítő korábbi középkori iskolatípusok helyett a rendszer saját funkciójú külön önálló iskola-intézményekben működött (azt a szerkezetet teremtve meg, amely lényegében azóta is, ma is funkcionál). ”¹

1599-ben a jezsuiták által szerkesztett és kiadott Ratio Studiorum volt az első olyan központi tanterv, amely egységbe foglalta a különböző iskolákat nem csak a tananyagban, hanem szerkezetükben is. Természetesen ez a tanterv elsősorban a jezsuita iskolák számára volt kötelező, de a többi katolikus szerzetesi, más felekezeti, sőt később állami és önkormányzati iskolákban is alkalmazták.

¹ Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Bp., 2000. 102.

Bármennyire jól sikerült ez a dokumentum, hiányossága is volt, hiszen ez a rend csak a közép- és felsőszintű oktatási-nevelési intézményekkel foglalkozott, céljuk a katolikus értelmiségi réteg felnevelése volt. az alsóbb társadalmi rétegeket érintő népiskola ügyével nem foglalkoztak, ez az egyházmegyék határákörébe tartozott.

„A XVI–XVII. század fordulójától az európai – s benne a hazai – katolikus iskolák szervezete a következő volt:

- I. Az alsó szintet az önálló, latin iskolákhoz szervezetileg nem tartozó, az elemi ismereteket a tanulók anyanyelvén oktató népiskola alkotta.*
- II. A középszint két részből állt: a 10–16 éves fiúké volt a gimnázium, a 16–18 éveseké pedig az akadémia bölcsélet tagozat.*
- III. A felső szintet a speciális szaktudományokat oktató, s ezzel felnőttkori foglalkozásokra felkészítő akadémiai felső tagozat jelentette: a jezsuita akadémiák felső tagozatán több évfolyamon keresztül teológiát tanítottak. S e felső szint részei voltak az egyetemek jogi, orvostudományi és teológiai fakultásai.”²*

Jelen írásomban csak az alsófokú, népiskolai oktatás helyzetét vizsgálom meg a XVIII–XIX. században elsősorban Heves és Külső-Szolnok megyében. A XVII. században már jobban kezdtek odafigyelni a katolikus népoktatásra Magyarországon, és az egyházmegyei vezetők szeretnék volna elérni, hogy egyre több elemi iskolát hozzanak létre az egyházi közösségek, azt tartsák fenn, sőt a tanítók bérezését is vállalják magukra. A plébániák feladata volt az iskoláskorú gyermekek összeírása. A plébánosoknak pedig fel kellett keresni a szülőket és meggyőzni őket, az iskolába járás fontosságáról, akár városban, mezővárosban vagy faluban éltek. A katolikus iskolákról való ismereteinket nagyrészt a Canonica Visitatio jegyzőkönyveiből meríthetjük, hiszen ezekből nagyon sok mindent megtudhatunk pl. a tanítók fizetéséről, az iskola épületéről, a tananyag-ról, módszerekről.

A XVIII. században újabb katolikus népiskolák jöttek létre, de változtak az iskolákkal szembeni elvárások is. azt szerették volna, ha minél több gyermeket oktattak volna írásra, olvasásra, számolásra, hiszen eddig csak a katolikus válásban, hitben való elmélyítés játszott központi szerepet. Ebben a században már számos új magyar nyelvű katolikus ábécés könyvet, katekizmust adtak ki. Azonban az iskolába járással nagyon sok gond volt szerte az országban, így Heves megyében is:

„Iskola minden faluban van és a gyermekek írás, olvasásra tanítatnak, elemi tárgyak is adatnak elő, de azért itt kevés az előrehaladás, miután a gyermekek csak félben járnak iskolába.”³

² Mészáros i.m. 104

³ Montedégoi Albert Ferenc: Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. Eger, 1868. 243.

Ez érthető is, mert egy 10–12 éves korú gyermek már komoly munkaerőt jelentett a családban, akár a földeken, akár a ház körüli teendőkhöz vagy állattartásban. Az iskolából való elmaradás országos gond volt. Az iskolában való részvétel nagyon rendszertelen volt, de nem csak Heves megyében. A falvakban és a kicsi mezővárosokban csak télen volt jóformán tanítás, már ha a gyermek megtudott jelenni a csikorgó hidegben, mert volt cipője, csizmája. A szorgalmi időszak november elejétől február végéig, legjobb esetben március közepéig tartott, leszámítva az ünnepnapokat, vasárnapokat egy jó negyedéve volt az iskolába járás, ennyi idő alatt kellett nekik az ismereteket elsajátítani.

*„Az 1770-ik évben nagy országos mozgalmat indított meg a királyi kormány. Közrendelet ment a vármegyékhez, a szabadkirályi városokhoz és kerületekhez, s a megyei püspökökhöz, tudakolni az iskola mesterek nevét és vallását, növendékeik számát és nemét, jövedelmeik minőségét és mennyiségét, a fenntartókhöz való viszonyokat, tanításuk módját és anyagát. A Conscriptiónak különleges és eleddig szokatlan neme volt ez; egyike a legnehezebbeknek, mert a felvétel anyaga óriási és a megállapítás tárgya a legkülönbözőbb viszonyok által feltételezett.”*⁴

Fináczy Ernő tanulmányában leírja, hogy ennek a nagyszabású összeírásnak nem minden adata marad ránk, pl. az ország 43 vármegyéből csak 33-nak maradt meg adata, elég hiányosan. A szabad királyi városok közül 39-ből csupán 20-é maradt fenn, hasonlóan rossz állapotban. Ennek egyik oka, hogy pontatlanul töltötték ki a kérdőíveket. Ennek ellenére fontos kutatási forrást jelent.

Ezekből az összeírásokból tudhatjuk meg, hogy Magyarországon a beérkezett adatok alapján 2845 népiskola működött, viszont a hiányzó adatok hozzáadásával, illetve a királyi városok adataival kiegészítve Fináczy Ernő szerint 4000-re tehető a korabeli népiskolák száma. Ezen belül Heves és Külső-Szolnok megyében 118 működött. A meglévő adatok alapján a legtöbb népiskola Pest-Pilis-Solt megyében, szám szerint 186; a legkevesebb Máramarosban 3 és Borsodban 4 volt található.

Nagyon sok esetben az iskolák kihasználatlanul voltak. Az 1770-es összeírás szerint nagyon sok iskolában 2-3-10 tanuló járt. Konkrétan Nógrád megyében a 148 iskola közül 60-ban a növendékek száma nem haladja meg a tízet. Az iskolák néptelenségét sok esetben az épületek hiánya, kis mérete éppen úgy előidézte, mint a nagy távolság az iskola és az adott település között. Sok esetben a diákok lakhelye több órányi járásra volt az iskolától, így talán érthető a szülők aggodalma, hogy az apróságokat a téli hidegben nem engedték el egyedül.

A népiskola ügyének a tanítók képzetlensége és nagy leterheltsége is nagyon sokat ártott. Mivel megfelelő fizetést nem kaptak, ezért számos kiegészítő jövedelem után kellett nézniük, így nem ritka eset volt, hogy jegyző, kántor és tanító egy ugyanazon személy volt. A sok pluszmunka természetes, hogy a tanítás rossz színvonalát eredményezte. Ehhez a nem megfelelő színvonalhoz nagymér-

⁴ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet 1740–1773. Bp. 1899. 233.

tékben hozzájárult, hogy az osztott iskolák száma nagyon minimális volt, az oktatás osztatlan iskolákban 1, ritkán 2 teremben folyt.

Azonban nem szabad megfedkezünk egy – a Szántó Imre által összeállított – másik nagy jelentőséggel bíró összeírásról sem, az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekről, amelyekben értékes adatokat találhatunk az oktatási viszonyokra. Megtudhatjuk belőlük, hogy Heves megyében 114 elemi falusi iskola működött, ebből római katolikus 108 db és 6 db protestáns. A statisztikában az egri járás nincs benne! Az iskolák nemigen feleltek meg az oktatás követelményeinek, a külön tantermek hiánya, vagy éppen siralmas állapota hátrányosan befolyásolta az érdemi munkát. Nem volt ritka a tanító lakásán folyó oktatás sem. Egy tanítói lakás egyébként egy szobából, konyhából plusz egy-két mellékhelyiségből állt. Megyénk területének több községében is ez volt a szokás, pl. Besenyőn, Makláron, Demjénben, Tiszanánán, Verpeléten.

A tantermek felszereléséről nem esik szó a jegyzőkönyvekben, valószínű, hogy nagyon hiányosak voltak, mint ahogyan a tanítók képzettsége is. A szakmai felkészültségen (felkészületlenségen) túlmenően egyáltalán nem beszélhetünk pedagógiai és módszertani alapokról.

„Mivel tanítóképzés ekkor még nem volt, a falvak onnan vették a tanítót, ahonnan éppen tudták. Feltehető, hogy jobbágysorból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki. A legtöbbnek csak elemi iskolai végzettsége lehetett. A középiskolát járt tanítók között is sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztálynak (grammatikának) valamelyikét végezte el. Befejezetlen műveltségű fiatal emberek, akiknek legtöbbje csak azzal a készséggel lépett pályára – s ez volt a jobbik eset –, melyet mint segédtanító gyakorlatai után szerzett.

A domoszlói anyahelységben az iskolamestert a gyermekek tanításában a sekrestyés helyettesítette, mivel a lakosok inkább hozzá küldték kicsinyeiket, mint a tanítóhoz. Dormándra, Füzesabony leányegyházában 1767-ben nem találunk iskolamestert. Helyét a gyermekek tanításában – ex caritate – a harangozó töltötte be.

Nem egy esetben a tanító magatartása súlyos kifogás alá esett: a falu ismert alakja volt a kicsapongó természetű iszákos kántor, mint pl. Debrőn, Dormándon, Tiszaőrsön.

A tanítók nyelvismerete – tekintettel Heves megye nemzetiségi viszonyaira – nem korlátozódott csupán a magyarra. Különösen az egri és pétervásárai járás tanítósága körében volt gyakori a magyar nyelvtudás mellett a szlovák, ritkábban a német nyelv ismerete. Latinul egyedül az apci iskolamester tudott, ami valószínűvé teszi előttünk, hogy nem sokan végezheték el a tanítók közül a gimnáziumi grammatikai osztályok valamelyikét.”⁵

Az 1767. évi egyházi iskolalátogatási felmérésből az is kitűnik, hogy a tanító egy személyben volt kántor, jegyző, orgonista. Ezek alapján feltételezhető, hogy

⁵ Szántó Imre: Katolikus népoktatás helyzetet Heves megyében a Visitatio Canonica tükrében 1750–1850. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Eger, 1957. 160–161.

elhanyagolták az iskolai munkát. A szegénység viszont nem tette lehetővé ezeknek a munkaköröknek az elkülönítését.

A tanító jövedelme nagyon kevés volt, ezek: tanítói földek, párbár, stóla, természetbeni adományok, tanításért szedett díjak. Ezekből szinte alig lehetett megélni, bizonyos helyeken még a föld is rossz minőségű volt. Így üres óráikban valamilyen mesterséget gyakoroltak.

A tanításban alkalmazott módszerekről az 1767. évi jegyzőkönyvben szinte semmit nem találunk, valószínű, hogy a tanítás minden módszert nélkülözve folyt. Az egyháznak egy volt a lényeg, hiszen ekkor a katolikus felekezet volt a döntő, a katekizmus és imádság megtanítása, ezáltal a vallásosság elmélyítése, ahogy ezt Szántó Imre és Fináczy Ernő is megfogalmazták tanulmányaikban.

„Ahol volt tanító, a népoktatás legalsó fokát a mindenütt szereplő vallástanon kívül a puszta írásban és olvasásban jelölhetjük meg. A külön tanító nélkül működő leányegyházakban még primitívebb állapotokat találunk. Ezekbe a legközelebbi anyaegyház tanítója rándult ki időről-időre iskolát tartani, mint pl. a pétervásárai járásban a bányai iskolamester Maconkára, a csehi iskolamester Szucsra, a dorogházi tanító Mindszentre, a szenterzsébeti iskolamester Leleszre és Szentdomonkosra.

A tankötelezettség ekkor még ismeretlen fogalom volt. Az iskolalátogatás igen rendszertelen és lanyha volt, főleg csak a téli időszakra korlátozódott.

Mihelyt a mezei munka kezdetét vette márciusban, elmaradoztak a gyereke az iskolából. A gyermekek a fél esztendőnél hosszabb szünetek alatt csaknem mindent elfelejtettek abból, amit esetleg a tél folyamán fejükre szedtek. Így aztán még az iskolába járt gyermekek jelentős része is analfabéta maradt.”⁶

Az iskolai hiányzásnak egy másik oka, hogy a szülők nem tudták a tandíjat megfizetni, ezért Eszterházy püspök elrendelte, hogy a tanítónak fizetést kell adni, így a tanítónak ingyen kell tanítani a gyerekeket, vagyis azoktól pénzt nem kérhet.

Gyakran előfordult, hogy az adott járásban hiába volt tanító, nem jártak iskolába a gyerekek. Különösen elmaradott volt a népoktatás helyzetet a pétervásárai járásban és a Tisza vidéken.

„Az egyik szolgabíró ezeket jelentette 1770-ben a pétervásárai járásból: Bekölce és Szucs helységeeknek sem nótariusaik, sem kántoraik nincsenek az oktatásra. Szarvaskőn és Aranyoson vannak jegyzők, de nincsenek tanulók... Szajlán, Parádon, Fedémesen, Széken vannak jegyzők, de nincsenek növendékek.”⁷

„Az iskolai oktatás az 1770-es években még a legszorosabb kapcsolatban állt a vallással, illetve mind a katolikus, mind a különböző protestáns egyházak-

⁶ Szántó i.m. 163.

⁷ Szántó i.m. 168.

*kal, melyek a tanítást szigorúan saját feladatuknak tekintették, az apostoloknak adott krisztusi parancsra építve tanítói tevékenységüket.”*⁸

Nagyon nagy jelentősége van a királynő által 1769-ben kiadott összeírás elrendelésének, amelyet 1770–75. között hajtottak végre. Heves megyében is elvégezték az összeírást a négy járásban: a gyöngyösiben, a mátraiban, a tarnaiban és a tisztaiban. A megyében nagyobb részben az egri püspöki és káptalan főhatóság alatt működő iskolákról van szó, de az adatokból ismereteket kapunk a kálvinista elemi iskolák állapotáról és működéséről is, sőt a betelepített német és szlovák lakosok iskolai viszonyairól is.

1770 és 75 között készült felmérések adataiból megismerjük a tanítók számát, valamint azt, hogy a tanítás mellett milyen egyéb munkát láttak el, mennyi volt a fizetésük, és egyéb szolgáltatásuk természetben.

A tanítókkal kapcsolatban arra is kitér a felmérések alapján a jelentés, hogy milyen tantárgyat tanítottak és melyek voltak azok, amelyeket még taníthattak volna.

Fontos információkat lehet kiolvasni a tanulók számából is, de voltak olyan helységek, ahol népiskolai oktatás szinte egyáltalán nem volt. Persze vannak kivételek, pl. igen magas a kálvini iskolák látogatottsága. Az összeírás a nemek megoszlását is föltünteti, bár korábban utasították a falvakat, hogy külön kell a fiúkat és a lányokat tanítani, de erre nem került sor, csak a kálvini iskolákban. Azt is megtudhatjuk, volt-e külön tanterem, esetleg iskola épülete a tanítás számára.

Az alábbiakban táblázatba foglaltam az 1770 és 1775 között lezajlott összeírások eredményeit. A hely szűke miatt azonban csak egy összesítő táblázatot mutatok be, amelyben a leglényegesebb adatokat rögzítettem. A teljes adatsor ismertetése, elemzése egy másik dolgozatom témája lesz.

⁸ Sugár István: Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770–1775 között. Heves Megyei Levéltár Közleményei. Archívum 1. Eger, 1973. 49.

Az 1770-1775 között lezajlott összeírások eredményei Heves és Külső-Szolnok megye településein⁹

Évek	Járás, községek száma	Tanítók száma	Tanulók száma			Tantárgyak					Vallás	Tanítói fizetés			Tantermek		
			Ffi	Lány	Összesen	Írás	Oh asás	Hittan	Számítan	Egyéb		Község	Tanulók	K + T	Nincs külön terem	Van külön terem	
1770	Gyöngyösi járás Községek száma: 23	23	233	253	550	23	23	23	3	-	rk	20	3	-	6	17	
1771		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1772		23	384	385	805	22	23	23	1	3	rk	20	3	-	9	14	
1773		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1774		23	31	28	687	22	23	23	-	3	rk	21	2	-	12	11	-
1775		23	287	271	763	22	23	22	-	3	rk	20	3	-	12	11	-
Megjegyzés: 1771. és 1773. évben nem küldtek el iskolai felmérést, ennek ellenére a gyöngyösi járás jelentése a legpontosabb. A tanulók számának az eltérése abból adódik, hogy nem mindenhol adták meg a nemek szerinti megoszlást.																	
1770	Mátrai járás Községek száma: 34	20	93	181	285	1	20	15	-	-	rk	1	17	-	2	2	
1771		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1772		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1773		14	-	-	168	10	11	10	-	1	rk	-	12	-	-	-	11
1774		16	-	-	157	1	3	3	-	-	rk	2	13	-	-	-	8
1775		2	-	-	50	1	2	2	-	-	rk	1	1	-	-	-	1
Megjegyzések: 1770-ben a tanítók számára a 2 harangozót is beleszámoltak. 1771-72-ben nem küldtek be adatokat.																	

⁹ Sugár i.m. 38-77.

HML IV-2.b Nr 1771 Nr 65; Nr 1772 Nr 29; Nr 261

1 pozsonyi mértő (pm) = 125 l; 1 kila = 2 pm; 1 urna = 1/4 akó = 16 l; 1 köböl = 1/4 akó;

A táblázatokban négy járásnak a településeit vizsgáltam. A jelentésekből kitűnik, hogy a tanítók nem csak tanítással foglalkoztak, hanem ugyanaz a személy a község kántora, orgonistája, sőt sok esetben a jegyzője is volt. A gyöngyösi, mátrai és tarnai járásban pontosan válaszoltak a kérdőívnek erre a pontjára, így kapunk képet róla, hogy milyen feladatköröket látott el egy tanító. A tanítás viszont háttérbe szorult, ha jegyzőként is dolgozott, hiszen ezzel a munkakörrel rengeteg pluszfeladat járt, így napokon keresztül szünetelt az oktatás. A tarnai járásban nem tüntetik föl következetesen az egyéb elfoglaltságot, a tiszaiiban pedig egyáltalán nem szerepel ilyen típusú megjegyzés. A tiszai járás adataiból csak következtetni lehet arra, hogy a tanító egy személyben a község kántora is volt, hiszen a jövedelmét a kántorságért járó bér és a tanítói fizetség tette ki.

A tanítók javadalmazásában lényeges különbségek mutatkoznak a négy járás esetében. A gyöngyösiben elsősorban a községgel kötött szerződés értelmében évente készpénzt és búzát kap a tanító, egy esetben bort. Elvértve fordul elő az a gyakorlat, hogy a tanulók fizetnek a „szolgáltatásért”, így pl. Gyöngyöspüspökiben, Hatvanban, Pásztón, Pusztamonostoron. A mátrai járásban is a szülők 30–40 krajcár/fő/év tandíja képezte a tanító bérét. Egyedül Dorogházán találjuk azt, hogy a község maga egyenlítette ki a „számlát”, pénzben és búzában fizette a tanítót 1772-ben.

A tarnai járásban nagyon vegyes a kép. Az esetek nagy többségében a falu fizet a szerződés szerint pénzt vagy búzát, de olyan esetekkel is találkozunk, amikor a tanulók fizetnek pénzben, de előfordul, hogy búzában, pl. Aldebrőn, Átányban. Besenyőtelken pedig a pénz mellé kenyeret is köteles adni a diák. A tiszai járásban a község fizet, azonban Poroszlón a község mellett a kálvin hitű diákok is fizetnek, búzával. Poroszlón szintén a kálvin hitű tanárok a községtől pénzt, búzát és földet kapnak fizetség fejében. Plusz juttatásként külön búza, mégpedig nem is kevés, 40 pozsonyi mérő illette őket.

Ha a tananyagot vesszük vizsgálat alá, kiderül, hogy elsősorban az olvasás, az írás és a hittan, voltak a fő tantárgyak. Néhány helyen számtant, igeragozást, névragozást, fogalmazást is tanítottak. Az összeírások megjegyzés rovatában sok esetben találkozunk olyan bejegyzéssel, hogy a tanító képes lenne a három alap tantárgyon kívül mást is tanítani, de a gyerekeket nem engedik iskolában illetve a szülők nem engedik, hogy a lányokat írásra tanítsák.

A tanítók képzettsége is sok kívánnivalót hagyott maga után, hiszen ekkor még tanítóképző intézmények nem voltak, így a gimnázium alsóbb osztályait végzetekkel töltötték be ezt a funkciót, sőt, még az is megesett, hogy a népiskola elemi osztályát végezte csak el „a tanító”. Ahogy az 1767-es Visitatio is megemlíti, nagyon sok esetben magatartásuk nem példamutató, ittak, tivornyáztak, sok esetben durvák is voltak.

Ha tovább vizsgáljuk az összeírás adatait, kiderül, hogy bizony tanításra alkalmas iskolaépület nem volt, de még külön terem is ritkán. E tekintetben a kálvinista egyház gyerekei voltak jobb helyzetben, mert nem csak külön termük volt, hanem a lányok és a fiúk is külön tanultak. A gyöngyösi járás néhány köz-

ségében volt külön tanterem, a másik háromban szinte sehol sincs. Ez azt jelenti, hogy a tanító lakásában folyt az oktatás. Azonban az összeírás gyakran szóvá teszi, hogy ahol van külön terem, az is szűk, és a gyerekek nem férnek be, ezért nem járnak iskolába.

Ha a tanulók létszámára vetünk pillantást, kiugró létszámok csak a kálvini vallásúak vonatkozásában találunk, pl. Átány 118, 117 fő. Általában 10 és 60 között mozog a létszám. A községekben viszont, ahol a nemek szerinti bontást is nyilvántartják, ott a lányok aránya az magasabb, mint a fiúké.

A jelentésekből kiolvasható az is, hogy léteztek olyan települések is, ahol oktatás egyáltalán nem folyt tanítóhiány miatt, mint pl. Tarnaleleszen, Terpesen, vagy tanulóhiány miatt, pl. Csász községben, vagy a kántor nem oktatja a gyermekeket, pl. Dormádon.

Az 1770–75. közötti összeírás szerint is, valamint a korábbi jelentések alapján adódik a konklúzió, hogy az alsófokú oktatás gyenge színvonalon állt Heves megyében, és csigalassúsággal haladt előre az 1750. évi Canonica Visitationban rögzített adatokhoz képest. Még nem ismerték fel a falusi népoktatás jelentőségében rejlő hatalmas lehetőségeket. Maga Eszterházy Károly egri püspök sem fordított kellő figyelmet a falusi népiskolák fejlesztésére. Ezen a szinten számára csupán a vallásoktatás volt a fontos, az elemi népoktatás alapvető tantárgyaival nemigen törődött.

Nem ok nélkül történtek a nagy összeírások, hiszen az oktatás korszerűsítésére vonatkozó reformmunkákat Mária Terézia – felvilágosult tanácsadói javaslatára – elindította. Ennek a nagyszabású iskolareformnak az első lépése közismerten az volt, hogy Pozsonyban 1775-ben megnyitották a városi népiskolák mintájául szolgáló pozsonyi norma iskolát. 1776-ban megszervezték a tankerületeket, kinevezték az első tankerületi főigazgatókat és népiskolai felügyelőket.

Megérett az idő az oktatási reformokra a népiskolától az egyetemig bezárólag. Az 1777-ben kiadott I. Rationak az egyik erénye és érdeme éppen abban rejlett, hogy kötelezővé tette az iskolába járást 6 éves kortól. *„Amiért azonban a magyar neveléstörténetben kiemelkedő jelentősége van: első ízben kísérelte meg az állam felügyelete alatt álló egységes hazai oktatási-nevelési rendszer létrehozását. Szerzői tehát Magyarország meglévő, felekezetiileg meglehetősen széttagolt, különféle szintű iskoláit kívánták állami iskolarendszer keretei között, tisztességüket állami tisztségviselőként betöltő tanügyi vezetők irányítása alatt álló egységes szervezetbe rendezni, az iskolák felekezeti jellegének, valamint feudális fenntartási módjának megváltoztatása nélkül.”*⁹

Az 1777-ben kiadott, három fejezetből álló Ratio második része – amely az cikkemhez kapcsolódik – az *„Oktatás szervezete és anyaga”* címet viseli. Ezen belül pedig az első szakaszára kell koncentrálni, amely Az anyanyelvi iskolák tananyagára összpontosít. Ez a szakasz a falvak, mezővárosok, szabad királyi városok és a kiemelt anyanyelvi iskolák tananyagával, a tanulókkal szembeni

⁹ Ratio i.m. 8.

követelményekkel, az oktatás szorgalmi idejével foglalkozik. Kiemelt jelentőségű feladatként a hittan tanítását írta elő a falusi iskolákban.

„A falvakban a plébánosok első és nyilvánvalóan legfőbb teendője, hogy a fiatalokkal elsajátíthassák a vallás alapjait. Ők kötelesek – mint már korábban szó volt róla – minden faluban a hitoktatói feladatkört ellátni és az ifjakat erényre és jámborságra oktatni. Ennek érdekében a vasárnapokon és az ünnepeken, ezen kívül pedig a hét egyik napján a plébános, együttesen vagy különböző órákban, anyanyelvükön a mindkét nembeli ifjúság szívébe oltja a vallás elemeit és a jámborság csíráit – amilyen igyekezettel és hivatásból fakadó lelkesedéssel csak tudja – hozzáfűlve ezekhez az időszaknak megfelelően az evangéliumok és a kánoni levelek részleteinek magyarázatát is. ... Sőt az ünnepeken és vasárnapokon tartott oktatásokon vegyenek részt a szülők is, de legalább az édesanyák, hogy mindazt, amit a hitoktató előad, otthon gyermekeikkel átismételhessék, s hogy amit esetleg ők gyermekkorukban elmulasztottak, ezt most ezen a módon maguk is velük együtt megtanulhassák.”¹⁰

Az elsajátítandó tananyagot hét csoportra bontja: az első, amelyet minden tanulónak el kell sajátítani a falusi iskolákban: az az olvasás, írás, számtan és azon erkölcsi, magaviseleti tudnivalók, amelyekkel egy falusi embernek a hétköznapi életben tisztában kell lennie. A második: a latin nyelv, amelyet azoknak kell elsajátítani, akik módosabb születésűek és a későbbiekben magasabb iskolában akarják folytatni tanulmányaikat, valamint a német nyelv. *„Kétségtelen az lenne kíváncsú, hogy a falusi fiatalokat nyáron éppen úgy, mint a téli időszakokban, egyaránt kötelezzék az iskolai tanulásra egészen addig, amíg el nem jutottak a mezőgazdasági munkák végzésére alkalmas életkorig. ... a szülők legtöbbje még 5-6 éves kort alig elért gyermekeit is igénybe veszi a szántóföldön, a ház körüli munkában. ... ez régi hagyomány. A köz szempontjából ez egyébként nagyon is hasznos, mert szerfölött fontos, hogy a falusi fiatalok – ahogyan mondani szokták – már első körmöcskéjük megjelenésétől kezdve mintegy edződjenek, és az egész életük folyamán végzendő nagyon nehéz munkához idejekorán hozzászokjanak. ... amikor a mezei munkák már befejeződtek, akkor arra kell kötelezni azokat az ifjakat, akikre a szülőknek már kevésbe van szükségük, hogy járjanak az iskolába, és a fentebb említett ismeretkörökkel reggel két órán keresztül, valamint délután is ugyanennyi ideig foglalkozzanak.”¹¹*

A bevézésre is gondolt a rendelet, mert a télen összegyűjtött ismereteiket vasárnapokon és ünnepnapokon a plébános által tartott hitoktatás előtt vagy után átismételték. A mezővárosi iskolákban is ugyanazok voltak a kötelező tantárgyak, mint a falusiban, de itt már tanították a német nyelvet, és fogalmazásokat kellett készíteni anyanyelven és német nyelven. A latin nyelvi órákat itt is csak a továbbtanulni szándékozókra iktatták be.

¹⁰ Ratio i.m. 66.

¹¹ Ratio i.m. 68.

A városi anyanyelvi iskolákban ugyanazokat a tantárgyakat oktatták, mint a mezővárosiakban: az oktatási hierarchia élén itt is a hittant találjuk, utána következett az írás, olvasás, számtan, német nyelv, fogalmazások anyanyelven és német nyelven, erkölcsös életre való nevelés. Új tantárgyként jelent meg viszont a házi és családi gazdálkodás.

A számtani ismeretek oktatásában a gyakorlat dominált, olyan ismeretek alkották a tananyagot, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a kereskedelem, adásvételi ügyletekben. A továbbtanulni szándékozók foglalkoztak a latinnal, a geometriával, a fizika alaptételeivel, alakrajzzal. A tantermi foglalkozások egyébként nyáron délelőtt 7 órától 10 óráig, télen 8 órától 11 óráig, délután pedig 2 órától 4 óráig tartottak.

A kiemelt anyanyelvi iskolákban ugyanazok a tantárgyak szerepeltek, mint a városi iskolákban. Ezeknek az iskoláknak többek között az is feladatuk volt, hogy tanításra alkalmas személyeket képezzenek ki. Ez utóbbiak képzési programjába a szépírás, rajz és zeneoktatás tárgyakat is beiktatták.

A XVIII. század utolsó harmadában nem volt újabb iskolalátogatás az egri püspökök részéről, így erről az időszakról összeírásokkal nem találkozunk, tehát nem igazán lehet a vármegye területén nyomon követni a népoktatás helyzetét. Az állam beavatkozása, beavatkozási szándéka az oktatásügybe viszont erősödött. Idézzük Sándor Lipót nádor levelének részletét, amelyet 1795-ben írt I. Ferenc királyhoz az iskolaügy kérdésében.

„Csekély véleményem szerint nagy kérdés, vajon jobb-e az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni, olvasni, vagy sem, és mivel én az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy szükség nélkül az iskolákat, különösen az elemi és grammatikai iskolákat nem szabad szaporítani, s a szülőket kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék, hanem azt teljesen önkényükre kell bízni. ... Ezen általános szabály alól kiviszem a vallás és erkölcstani oktatást, mely alól senki sem menthető fel.”¹²

A memorandum egy másik részében felmerült még az a gondolat is, hogy az iskolákat vagy legalább is többségüket be is lehetne zárni, mert a parasztok iskoláztatása aggodalomra adott okot – legalábbis József nádor szerint. Elég, ha a vallás és uraival szembeni tiszteletre, kötelességre tanítják meg a felnövekvő nemzedéket, fölösleges új gondolatokkal megzavarni az ifjúságot. Ekkorra már nagyon távolinak tűnt Mária Terézia I. Ratioja és II. József művelődéspolitikája, amely a haladásként értékelte, ha az alattvalók írni, olvasni tudtak, ha ismerték az uralkodóház történetét, hogy az alattvalók tiszteletét, hűségét ezáltal még jobban megszilárdítsák.

A magyarországi közoktatás új rendezése az 1806. évi II. Ratio megjelenésével következett be. Ez szerkezetében, tananyag kiválasztásában sokkal világosabb volt, de új irányt, új szellemiséget nem jelentett. A tantárgyak sorrendisége megint csak a hittannal kezdődött, ezt követte az olvasás, írás, számtan, erkölcs-

¹² Szántó i.m. 170.

re nevelés, fogalmazás. A latin nyelvet itt is csak a továbbtanulni szándékozók-nak oktattak. Az iskolába járás ideje sem módosult az első Ratiohoz képest. A II. Ratio megjelenése sem lendített a magyarországi népoktatás ügyén.

A Heves megyei katolikus népiskolák munkájába (a XIX. század első felében) Nagyszalatnyai báró Fischer István egyházlátogatási jegyzőkönyvei, másrészt az iskolai Canonica Visitatiók alapján tekinthetünk be. *„Az 1810/11. és 1819. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint kegyúri alapítású iskolákkal még mindig elég kevés számban találkozunk megyénk területén. Kivételt képez Eszterházy Károly egri püspök mint kegyúr, aki birtokain több elemi iskolát építtetett: az egri járásban, Egerben, Szarvaskőn, Füzesabonyban, Kápolnán, Makláron, Nagytályán; a hevesi járásban Kiskörén, Kömlőn, Tiszánán, Tiszaörsön; a pétervásárai járásban Baktán, s a tiszafüredi járásban Sarudon.*

A XIX. század derekán fennálló 127 Heves megyei elemi iskolából 51-et, vagyis az összes iskolának mintegy 40 százalékát alapították a kegyurak, a többi a községek szegény lakossága építette. A nagybirtokosok még tettek valamicskét ezen a téren, de a megye közbirtokos kisnemessége jóformán semmit nem áldozott a falusi népoktatás ügyéért.”¹³

Az idézetből kitetszik, hogy az oktatás társadalmi feltételei szinte semmit nem változtak a korábbi állapotokhoz képest. Nem épültek iskolák, a tanító kénytelen volt saját lakásán tanítani a gyerekeket. Télen korán sötétedett, világosítás híján igen hamar befejeződtek a foglalkozások. Máskor a zsúfoltság okozott áthidalhatatlan problémákat. A tantermek felszereltsége is a legsilányabb, legmegdöbbentőbb képet mutatta. Az még a jobbik eset volt, ha a régi templomi székeket megkapták, s nem a csupasz földön, esetleg deszkán kellett ülniük. Amilyen rossz volt az iskola felszerelése, olyan volt a tanulóké is. Iskolaszereik: könyv, papír, tinta szinte alig voltak. Realisztikusan fogalmazott 1833-ban Maskovics Mihály: a „falusi iskolák állapota általában nézve nálunk igen szomorú”. A baj oka abban is keresendő, hogy a tanítók maguk is elég tudatlanok, olvasni tudnak, egy kicsit írni és számolni.

Némileg enyhített a bajokon az újonnan szervezett tanítóképző. Pyrker János egri érsek 1828-ban alapította meg az első magyar katolikus tanítóképzőt. A tanulmányi idő 2 év volt, s a népiskolai tananyag elsajátítása mellett pedagógiai tárgyakat is tanultak, sőt gyakorlati képzésük is volt. A kántori és a jegyzői teendők ellátására való felkészítés ugyancsak a tanítóképző falain belül folyt. Próbálták rávenni a községeket, hogy segédtanítót alkalmazzanak. Ez nem sok helyen járt sikerrel, a falu lakói sok helyen olyan szegények voltak, hogy nem tudtak eltartani még egy tanítót, bár sok esetben az egri érsek kísérletet tett a jegyzői és tanítói hivatal szétválasztására. Ahol az iskolamester mégis alkalmazott segédtanítót, az nagyon kevés fizetést kapott, hiszen az alkalmazót terhelte a fizetési kötelezettség.

¹³ Szántó i.m. 173.

Beköszöntött 1848, amely tűzbe lobbantotta az egész országot. Az iskolaügy is mélyreható változáson ment át. „1848-ban báró Eötvös József, vallás- és közoktatásügyi miniszter a népoktatási törvények első tervezetét modern és nemzeti szellemben dolgozta ki. De ez nem lett törvény, az abszolút uralom, s a germanizáció szolgálatában álló Entwurfot erőszakolta rá iskoláinkra. Büszke önérzettel konstatálhatjuk, hogy Heves vármegye népnevelői intézetei élükön a preparandiával a keserű megpróbáltatások idején is helytállottak.

Az Entwurf kísérletei mindenfelé hajótörést szenvedtek az iskolák vezetőinek, a papságnak és a tanítósnak törhetetlen hazafiságán. Valamennyi hevesi népiskola magyar nyelvű és magyar nemzeti irányú maradt a legsötétebb gyász korában is.”¹⁴

Heves megye iskoláiról, tanulói létszámáról, tanítóiról az 1852-es összeírás alapján kapunk újból átfogó képet. Egyelőre – az elemzéstől eltekintve – csak felvillantom egy későbbi elemzésnél hasznosítható idézetet: „Az 1852. évi összeírás szerint Heves megye területén 127 elemi iskola állott, mégpedig az egri járásban 32; a gyöngyösiben 37; a hevesiben 20; a pétervásáraitban 21; és a tiszafüredi járásban 6 iskola. Három osztályú felső elemi fiúiskolát találunk Egerben és Gyöngyös-Felsővárosban, két osztályú felső elemi fiúiskolát Gyöngyösön és Patán, alsó elemi vegyes két osztályú fiúiskolát Verpeléten, alsó elemi egy osztályú leányiskolát Gyöngyös-Felsővárosban, Alsó-Gyöngyösön, Patán és Pásztón. A megye többi helységében mindenütt egy osztályú vegyes elemi iskolák voltak.”¹⁵

A megye elemi népoktatásáról 1857-ben és 1863-ban is történt egy nagy összeírás.

„A provizórium (1861–1867) a Thun-rendszert végre nyíltan is megszüntette, anélkül azonban, hogy valami új rendszerrel pótolta volna. Mindössze annyi volt a változtatás, hogy a közoktatásügy ismét a helytartó-tanács kezébe került.

Végre az 1867. évi kiegyezés után báró Eötvös József kultuszminiszter vette fel újból a népoktatás szervezésének a szabadságharckor megszakadt vonalát. Az elemi népoktatásügy rendezéséről szóló 1868. évi XXXVIII. t. – ez a magyar népnevelés történetében új korszakot nyit meg.”¹⁶

¹⁴ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Bp. 1902. 296

¹⁵ Szántó i.m. 171.

A szerző az 1876-ban bekövetkezett Heves és Külső Szolnok vármegyék szétválása után kialakított járások szerint mutatja be az iskolák számát.

¹⁶ Borovszky i.m. 296.